

Jánó Mihály

Párhuzamos történetek

Jegyzetek Kézdi-Kovács Zsolt (1936–2014) Erdély leírása a XX. század végén című dokumentumfilm-sorozatához

■ Idézet Kézdi-Kovács Zsolt vallomásából: „1989 decemberében sokkhatásként érintett valamennyiünket a romániai forradalom híre... Akkor már jó ideje nem jártam Erdélyben: nem volt kedvem megtapasztalni a legszörnyűbb elnyomást, megvolt nekünk a sajátunk. Néhány hónapra rá elindultam – egyelőre csak turistaként –, hogy megtapasztaljam egy ország magához térésének drámai útját. Sok ezer magyar családdal együtt kerestem távoli rokonom, de tágabb értelemben őseim földjét, amely annyi titkot, annyi nosztalgiát, annyi kötődést jelentett számomra. Turistaút volt ez mindaddig, amíg valahol a Sóvidéken, Hármásfalun áthaladva meg nem álltunk az út szélén, egy fatornácos, magyar ház előtt. Elsétáltam a kocsitól, és egyszerre megszállt a megmagyarázhatatlan érzés: ezek a házak, ezek az utcák, ezek a hétköznapi parasztemberek beszippantanak maguk közé, akár egy örvény ereje. Hirtelen megnyílt ez a tudat alatt, nagyon mélyen ismerős világ, és abban a pillanatban éreztem: nekem vissza kell jönnöm ide, mert dolgom van még itt.”

Kézdi-Kovács Zsolt emlékezéseit olvasva felöltik bennem egy régi, a kilencvenes évek elején történt hosszú beszélgetésünk a magát magyarul akkor még kissé dőcögve kifejező, német anyanyelvű Kálnoky Tiborral. Arról faggattam, hogyan került vissza a család sepsikőröspataki birtokára, Erdélybe, ahonnan a nagyapját 1939-ben a román hatóságok családjával együtt elűldözték.

A nyolcvanas évek végén határozta el az édesapjával, aki kislánya kora óta nem járt és talán nem is kíváncsított már erre a vidékre, hogy felkeresik a Kálnokyak ősi otthonát. „Anyanyit tudtam Erdélyről – mesélte –, hogy itt él még szabadon farkas, medve, hiúz. Mindazok a dolgok, amikre én vágytam – folytatta a beszélgetőtársam –, az eredeti természet. Persze kultúra is, hogy ott vannak a kastélyok és minden. De azt mondta az édesapám, hogy ott ne keressél semmit. Már nem áll egy kő sem. És én ezzel az elvárással mentem oda, hogy ott nagyon szép a természet, de biztosan nagy nyomorúság és nagyon gonosz emberek. Szerettem volna tudni,

hogy mégis ezek a kövek hol álltak össze, amelyek között még élt édesapám is. Azután beültünk abba a kis Suzukiba, elindultunk. Énnekem az egész utazás olyan volt, mintha hazatértem volna. Mert nekem nem volt haza. Meséltem, hogy éltem, egyik országból a másikba.

– Mivel telt meg ez a haza? – kérdeztem. – „Ez jött valahova. És az az érzésed, hogy te innen nemrég mentél el, visszajöttél valamihez, ahol már voltál, és ahol te jól érzed magad. Ennyi az egész, és ez az, ami hiányzott az én életemből, végig. És ez most mindenfajta nosztalgia nélkül felmerül bennem, és az is, hogy hogyan viszonyultak hozzánk az emberek.”

Jóleső érzés számomra Kézdi-Kovács Zsolt és Kálnoky Tibor Erdély élményének rokon vonásait felidézni. A „visszatérés” más és más motivációja mögött ugyanaz az alig rejtett szándék és életérzés fogalmazódott meg mindkettőjükben: „... dolgom van még itt” – mondja Kézdi-Kovács, „... visszajöttél valamihez, ahol már voltál, és ahol te jól érzed magad” – visszhangzanak Kálnoky Tiborban az értelmüket kereső szavak.

Azóta az ifjú gróf és erdélyi magyar felesége felnevelt három szép szál fiúgyermeket. A Kálnokyak régi otthonainak műemléki helyreállítása napjainkban zajlik. A miklósvári kis késő reneszánsz, kora barokk kastélyban nemrég nyitották meg az Erdélyi Élet Múzeumát. A család által fenntartott vendégházakban többnyire nyugat-európai országokból érkező turistákat látnak vendégül, akik közül többen még sohasem hallottak Erdélyről, benne a Székelyföldről.

Kézdi-Kovács Zsolt erdélyi „érzelmes utazásai” folyamán több, száz órát is meghaladó dokumentumfilmet készített. Tervei szerint Orbán Balázsnak a *Székelyföld leírása...* című könyve nyomán, amelyet egyébként „a legcsodálatosabb magyar könyv”-nek tartott, televíziós sorozat készült volna *Erdély leírása a XX. század végén* címmel, azonban a nagyszerű terv a filmrendező 2014-ben bekövetkezett halála miatt csak részben valósult meg. A páratlan értékű, 157 órányi filmhagyatékából összesen négy film készült el, ezek sorrendben *Kolozsvár – város a XX. század elején*, Cs. Sza-

bó László *Hűlő árnyékban* című memoárjai alapján, aztán a *Kopjafáktól a fatemplomokig*, majd a *Kezdet – karácsonyi és újévi népszokások* és végül a *Sírató, Passió – húsvéti és tavaszi népszokások* című, amelyet legutóbb 2018 márciusában mutattak be a Duna Televízió csatornáján. A mérhetetlenül gazdag hagyatéék egy része az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tárában kutatható, a teljes anyag feldolgozása, szerkesztése és közkinccsé tétele remélhetőleg nem késik sokáig.

A sors különös kegyeltjének tarthatom magam, hogy Elek Judit egy alkalommal nyolc DVD-vel ajándékozott meg, ezek egy részéhez fűztem az alábbi jegyzeteket, amelyekben Erdélyben élő emberként kívántam reflektálni az ide „viszszatérő” művész személyes tapasztalataira.

A *Kopjafáktól a fatemplomokig* című film felkért szakértője és szövegírója Szilágyi István Kossuth-díjas író volt. Ő írt bevezető tanulmányt *Nézd az elméjüket az ács embereknek* címmel Szabóky Zsolt 1987-ben megjelent azonos című fotókönyvében. A kettőjük által jegyzett szép könyv alcíme *Fatornyok, fatemplomok Erdélyben*, és több idézet olvasható benne Szentmártoni Bodó Jánosnak (1590?–1648) az 1644-ben írt *Az malom- és ácsmesterségnek dicséretiről való ének* című verséből. A „praktikus életszemléletű unitárius mesteremberek, város lakó polgárok költője” egy alkalommal, miközben várakoznia kellett, hogy a megrongálódott kompot megjavítsák az ácsok, hogy ne teljék feleslegesen, tétlenül az idő, éneket szerzett az ácsmesterség hasznáról és kockázatáról:

*Torony gombjára mikor fel kezd menni,
És az tetején látszatik mozgni,
Szörnyű dolog azt innen alól nézni,
Az felnézőknek szívök kezd dobogni.*

És mivel a gyomra is korgott a költőnek, hozzácsapta a molnármesterség dicséretét is:

*Sok szép míveket az faragó rendnek,
Nézd elméjüket az ács embereknek,
Csudáld erejét az malommesternek,
Mert Isten után parancsol az víznek.*

Ez utóbbi versszakasz a mottója Kézdi-Kovács Zsolt filmjének, amelyben a „földdel, fával, vízzel együtt élő” emberekről dokumentumértékű felvételek peregnek szénégetés, kerékgyártás, fafaragás, fagereblye-készítés közben. Különösen megragadó közelképeket, idős, fáradt arcokat látunk egy lisztőrlő malomban, amelynek a XX. század elején készült, öntöttvas építési feliratán ez olvasható:

Az elárasztott falu, Bözödújfalva

Harangláb, Csíkmenaság, Potyond

Gyapjúfonó asszony, Váncsfalva

Cséplés az Iza partján, Barcánfalva

„Tervezte és berendezte az Első Magyar Gazdasági Gépgyár Részvény Társulat Malomépítő Osztálya – Budapest VI. Váci út 18 szám.”

A film bevezető szövegében szó van arról, hogy a felvételeken látható életforma már csak nyomokban létezik. Egy ilyen vigasztaló, ma is működő vízimalom van még Benedek Elek falujában, Kisbacsonban, amelyről így írnak a Kovászna Megyei Értéktárban: „A Keresztes család tulajdonában lévő Fülöp-malom molnárnéja, Keresztes Etelka néni tüneményes nyelvjárást beszélő, jó kedélyű, vendégszerető asszony, aki két fiával együtt működteti ezen ipari emléket. Az 1714-ben épített, csendesen duruzsoló öreg malomban még ma is örlik a búzát, kukoricát.”

A filmben szinte néprajzi leírás pontosságával hangzik el a Gáspár Sándor színművész által mondott kísérő szöveg a vízimalomról, ványolókról, „... az erdélyi paraszt zsenialitás máig létező nyomai”-ról. Hasonlóan szakszerű az erdélyi temetőben látható kopjafák eredetéről és jelképrendszeréről szóló leírás. A református és unitárius temetőben készített felvételeken olykor monumentális hatású, keményfa sírjelek magasodnak az égnek, vagy dőlnek mély barázdás emberarcra emlékeztetően, korhadtan, a földre. Nézem a filmet, a kopjafafaragó mestereket, és eszemben járnak a csernátoni Hasszmann testvérek, akik a szüleim sírjára faragtak fejfát, egyet magasabbat, majd melléje később a másikat, csúcsán tulipánnal.

Az erdélyi magyarság megmaradásának szimbólumaként emlegetett székelypapok mellett a máramarosi román, díszesen faragott kapuk sorjázna a filmkockákon, mezőségi magyar muzsika, illetve Bartók Béla *Román táncok* című kompozíciója *Pe loc (Topogó)* tételének kíséretében. Talán egy ünnepnapon filmeztek a román faluban a budapestiek. Fehér inges, fekete szoknyás, idős asszonyok nézik elmerengve a párosan, vagy négyesével büszkén és vidáman sétáló lányokat, miközben egy huncut tekintetű legény néz szembe a kamerával.

Visszatérve a Székelyföldre, látjuk, amint egy idős ácsmester összerakja a kapu külön megfaragott elemeit, majd részletesen megmutatja és elmagyarázza azok megnevezését: a kapuzábat, a kaputükrében ékeskedő életfát, kisebb-nagyobb kötéseket, a festett galambdúcot.

És újra a hegyvidéki táj fatemplomokkal és ácsolt haranglábakkal, a narrátor hangjával kísérve: „Táj és lélek, anyag és szellem aligha talált egymásra oly szerencsésen emberi alkotásban, mint a monumentális faépítészetben Erdély különböző vidékein. Dombhajlatokban, völgyekben meghúzózó falvakban fatemplom szökik a magasba. Máshol harangláb strázsál a cinteremben, még ma is.” A haranglábokról Szilágyi István beszél, szakszerűen, akár egy

tanult ácsmester, császárfát, árbócgerendát, harangházat vagy galériát emleget, amit hirtelen meg tudok jegyezni. De továbbmenve már a regényíró fogalmaz így: „Külső formájukat tekintve és különösen az ezt meghatározó belső szerkezet valamilyen súlyos epikáról regél.” A harangláb-nak a szakrális szerepe mellett védelmi funkciója is volt, azáltal, hogy a harangszó jelezte az ellenséget. Építéséhez leginkább tölgyfát használtak, amelyet ha jól választanak ki és tűz vagy víz nem károsítja, akár örök életű is lehet.

„A teremtő kedvű erdélyi magyar ember, miközben a harangjai fészkét a magasba ácsolta, önnön lényegéből adott maradandót” – mondja Szilágyi István fent, egy nagyszerűen ácsolt harangláb galériájából széttekintve. Fatemplomot ma már csak a görögkeleti és a görög katolikus falvakban láthatunk Erdélyben. Ezeknek a gótikus székesegyházaknak a hatalmas tornyait félnéken idéző, messze látszó épületrésze „a templom hajójából kiugró, elkeskenyedő torony, amely minden földi gravitációt meghazudtolva mint hatalmas orsószár szökik a magasba, mintha a szelek guzsalyán táncoló felhőket vallatná a menny és a túlvilág titkairól.”

Az erdélyi faépítészet másik nagy szerelmese, Kós Károly, az erdélyi tornyokat „az égboltozatba fúródó lándzsáknak” nevezte. Nem szerepel Kézdi-Kovács Zsolt filmjében, mert már a XX. század elején eltűnt Erdélyből az a gyönyörű fatemplom, amely a vegyes lakosságú, kalotaszegi Túrje falu díszje volt. Ezt a tipikusan erdélyi épületet Kós – látva, hogy a görög katolikusok már nem használják, és új kötemplomot fognak építeni – meg akarta vásárolni, és ebben egyezségre is jutott a helyi pappal. Azonban az épület váratlanul eladták a bukaresti Nemzeti Néprajzi és Művészeti Múzeumnak. Kós, „a transzilvanizmus apostola” ezt már nem hagyhatta szó nélkül, és levélben panaszkolta be a Műemlékek Országos Bizottságának a méltatlan esetet. Végül a templomot 1926 körül Bukarestbe szállították, az 1950-es években újraépítették, 2016-ban ortodox szertartás szerint újraszentelték.

Jól ismert tény az erdélyi szász népesség drámai exodus: mintegy fél évszázad alatt szinte a teljes őshonos lakosság elhagyta az évszázados városokat és falvakat, távozása után gazdátlanul maradtak vagy hamar gazdát cseréltek a gondos családi házak, a mindig megművelt termőföldek. Ugyanakkor teljesen kilátástalan helyzetbe kerültek a nagy szakértelemmel, pénzzel és izléssel felépített monumentális templomok.

A román művelődési minisztérium adatai szerint az országban több mint hatszáz műemlék épület áll az összeomlás határán, és a legnagyobb veszély a szász épített örökséget fenyegeti. A közelmúltban több harangtorony és várfal omlott össze.

Viszont amiatt, hogy a szász evangélikus templomok a turizmus számára a leglátványosabb és legvonzóbb műemlék épületek Erdélyben, az evangélikus egyház felújítási programjában az utóbbi évtizedekben, többnyire németországi támogatással sikerült számtalan jelentős középkori szakrális épületet – építészeti és művészettörténeti kutatásokat is beleértve – restaurálni.

Kézdi-Kovács Zsoltnak az 1990-es évek elején készített felvételein látható szász műemlék templomok többsége – ha nincs is teljesen romos állapotban még ma is – mindenképpen átfogó helyreállításra szorul. Ilyen a darlaci templom, az ijesztően megrepedt falaival, és a szászok által épített, ma református homoróddaróczi istenháza. A darlaci felvételek idején még az oltár a helyén állt, szépen hímezett oltár- és szószékterítőt lehetett látni. Ma már mindennek nyoma sincs. A magas művészi szinten megfaragott köelemek, szobrok és domborművek viszont továbbra is dacolnak az idővel, és nemrég olyan minőségű középkori falfestmények kerültek újból a szentélyben napvilágra a mészréteg alól, amelyek az európai értékük által ezt az ódon épületet mégiscsak megmenthetik.

Érdekes, hogy a templom művészeti értékeire már a XIX. század első felében, amikor még eleven szász élet zajlott a faluban, egy fiatal, művelt francia fiatalember is felfigyelt. De Gerando Ágost, az erdélyi Teleki családba beházasodott és magyarrá lett esszéíró, az 1845-ben kiadott *La Transylvanie et ses habitants* című könyvében hosszan ecsejtelt a templomban látottakat. A „megfakult virágszál utolsó szirmainak” nevezett falképeket nézve elgondolkozott azon, hogyan is születhettek ezek a festmények: „Ki lehetett a művész, akit talán fegyveresek üldöztek, aki örömet lelhetett a kolostori élet efféle dicsőítésében? Látva a még mindig nagyon élénk színeket, az alakok arányait és elrendezését, egyszóval mindazon részletet, amely egy festmény sajátosságát biztosítja, megkíséreltem a gondolat, hogy ezek a képek talán a bizánci művészet egy utolsó próbálkozásai, egy szerencsétlen konstantinápolyi menekült, egy barbárok által elűzött ismeretlen festő munkái. A görögök minden időkből nagy számban kerestek hazát Nyugaton, ahol a művészi ízlés és a tudományok újraéledtek. A számkivetettek közül néhányan emlékeztek rá, hogy Bizánctól északra az a nép él, mely a birodalom utolsó védőbástyája volt, és ezek kerestek és találtak menedéket Magyarországon.” A jó szemű De Gerando Ágost leírásához (amelynek még mindig nem készült magyar fordítása) hozzá kell tennem, hogy a templomban mostanában feltárás alatt álló falképeken egymás közelében látható a késő bizánci művészet egyik gyakori képi toposza, Nagy Konstantin császár álló alakja, amint Szent Ilonával együtt tartják a keresztet, és a

magyarországi középkori festészetben jól ismert Szent István és Szent László kettős ábrázolása, mintegy jó példája Kelet és Nyugat találkozásának Erdélyben.

Csikmenaság temploma, a szentély boltozatfestményei, a gótikus festett faszobrok, a karácsonyi templomi ünnepség, a subás betlehemesek, a potyondi rozszant kis harangláb, megannyi jó, megörökíteni való téma volt Kézdi-Kovács Zsolt számára. Bölcsességére és alaposágára vall, hogy már a helyszínekre történő utazás előtt alaposan felkészült, majd a felvételek készítésekor minden esetben az illető téma szakértőjéhez fordult.

Ilyen körülmények között kerülhetett sor a csikmenasági kiszállásra is, ahol egy jelentős műemlék templom van, és a templomnak hajdan egy szép szárnyas oltára volt. Az 1543-ban készült oltár ma a budapesti Magyar Nemzeti Galériában található, Kézdi-Kovács Zsolt és csapata ennek megfelelően mind a két helyszínt felkereste, és ott hosszan forgatott. Az oltár Krisztus passióját ábrázoló táblaképeit részletesen végigfotózták. Nagyszerű közelképek készültek a Dürer metszetei (Az irodalomban: *Kleine Holzschnittpassion um 1509–1511*) alapján festett Angyali üdvözlés, vizitáció, a királyok imádása, Krisztus elfogatása, Krisztus Kajafás előtt, Krisztus ostorozása, Krisztus tövisel koronázása, a kereszttvitel, keresztre feszítés jeleneteit ábrázoló képekről. Érdekes, hogy a sorostélyi evangélikus templom szárnyas oltáráról is készült filmfelvétel, amelynek a táblaképei a csikmenasági oltárhoz hasonlóan ugyanazoknak a Dürer-metszeteknek a másolatai, ám kevésbé sikerültek. A sorostélyi oltárt sem az eredeti helyén, hanem a medgyesi főtemplom sekrestyéjében sikerült megtalálni.

Visszatérve a menasági oltár sorsára, ismeretes, hogy azt a Magyar Nemzeti Múzeum 1915-ben megvásárolta az egyháztól. Arról viszont, hogy miként történt a vásárlás, keveset tudunk. Néhány erre vonatkozó dokumentum került a kezembe, amikor a templom falképeinek feltárása iránt kutatva átnéztem a helyi plébánia és a Műemlékek Országos Bizottsága budapesti irattárát. Az 1914–1915 évi iratokból azt lehet megtudni, hogy ekkor a menaságiak a templomépület javításához fogtak, és a pénzhiány miatt felmerült a híres műtárgy eladása. Azonban a hívek többsége „csökönnyösséggel ragaszkodott” az oltárhoz, mindaddig, amíg az 1914. évi püspöki vizitációkor Majlát Gusztáv püspök „felvetette a régi értékes szárnyas oltár kérdését. Püspök Atyánk – írta az akkori plébános – jónak látná, ha a hitközség beleegyezne abba, hogy a közkincsű oltárt, egyrészt azért, hogy a nemzet kincse legyen, másrészt meg azért, hogy a teljes megsemmisüléstől megóvja, átadják a nemzeti múzeumnak. [...] Kegyelmes püspök Atyánk megígérte, hogy fent eljár ebben az ügyben.” A későbbiekről még csak

annyit, hogy miután a vásárlás megtörtént, Éber László, a MOB előadója ezt nehezményezve, méltatlankodó levelet írt a gyulafehérvári püspöknek, aki elismerte, hogy az eladást ő maga engedélyezte.

A táj és falukép, a hagyományos népviselet, a tánc és a vidám vagy gyászoló, siratóénekek vonzották a budapesti forgatócsoportot a Gyimesi-szoros falvaiba. Szakértő kísérőjük dr. Tánczos Vilmos, kolozsvári egyetemi tanár volt, aki a *Keletnek megnyílt kapuja* című (Kolozsvár 1996) kitűnő néprajzi esszéiben pontos képet nyújt pl. a gyimesi dokumentumfilm készítésének körülményeiről is. A szerző egyik, sok hely- és emberismeretről árulkodó írásából idézek:

„Pár évvel ezelőtt, 1991-1992-ben az *Erdély leírása* című monumentális tévéfilmsorozat forgatása közben a Magyar Filmstúdió Vállalat egyik stábjával Csíkban, Kászonban és Gyimesben dolgoztam. [...] a film, az erdélyi tájegységek kultúráját Orbán Balázshoz hasonlóan valamiféle monografikus szándékkal próbálja bemutatni – vajon lehetséges-e még efféle korunkban?” – teszi fel a kérdést a neves etnográfus. Ezután pedig a gyimesi zenészekről ír:

„A világ akármelyik rendezője meg lehetett volna velük elégedve. A viseletdarabok kétségkívül autentikusak voltak, műnépiességről legfeljebb a vakítóan fehér gyolcsingek anyaga és egyikük lakkcipője árulkodott, amelynél fényesebb tárgyat keresve sem találtam volna az egész Gyimesben. Ezeket a ruhadarabokat, melyek két-három évtizeddel ezelőtt még hétköznapi munkában is általánosak voltak, ma már ünnepnapokon sem veszik fel. Legföljebb a helyi plébános parancsol rá olykor a csángóságra, hogy a templombúcsúkon, a csíksomlyói nagy pünkösdi zárándoklaton, bérnálásakor, elsőáldozáskor, a kortárs találkozók alkalmával stb., az ősi csángó viseletben jelenjenek meg.

A gyimesi zenészek a különféle felvételek, turnék, előadások stb. során hozzáedződtek a reprezentációhoz... A világ fejlődik ugyebár, s tőlük is alkalmazkodást követel. A régi parasztmuzsika iránti igény szemlátomást megcsappant a Gyimesekben, a hagyományos helyi zene művelőit a közösség lehet, hogy ma már nem tartaná el. A lakodalmakban, keresztelőkön a hegedűk és gardonok helyét előbb klarinétos-szaxofonos malacbandák, majd a hangerősítőkhöz kötött szintetizátorok veszik át. A régi zene iránt inkább csak a »műveltebbek« felől mutatkozik valódi... érdeklődés. Nekik kell tehát játszani.

A gyimesi prímásokat a magyar nyelvterület legjobb parasztnépzenei között jegyzik, muzsikájukat felvételek sokasága őrzi. Valódi profik a mai magyar művelődési életben. Tudni kell azt is, hogy a muzsika specialistáinak illő státusuk volt a falu hagyományos társadalmában is. Egy-egy gyimesi zenész házaspár régen is muzsikából élt, a ház körüli

gazdálkodás, állattartás mindig csak a legszükségesebbekre szorítkozott, s mindig csak kiegészítő, mellékes jövedelem volt. A zenészt ugyanúgy a falu tartotta el, mint a papot. Nagyjából így van ez ma is...”

A Kézdi-Kovács Zsolt által rendezett forgatás a fenti gondolatok szellemében és figyelembevételével, sok-sok jó és emlékezetes tánc, ének és zene rögzítésével zajlott.

Kézdi-Kovács Zsolt hatalmas munkájából természetesen csupán néhány témához fűzhettem reflexiót. Azt remélem, hogy a felbecsülhetetlen filmes anyag tudományos, vagy akár a népszerűsítés szándékával történő feldolgozása és publikálása belátható időn belül megtörténik.

Szász asszonyok a templomban,
freskórészletek
Szászhermány

